

УДК 728.6 (477.43) “18/19”

**ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО
УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННОГО ПОДІЛЛЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
КОНСТРУКТИВНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ
(за матеріалами з Хмельницької області)**

Роман РАДОВИЧ

Інститут народознавства НАН України, відділ історичної етнології
проспект Свободи 15, Львів 79000, Україна

На теренах Поділля вже віддавна, принаймні з III–V ст., співіснували зрубна і каркасна конструкції стін житла. Після XIII ст. у лісостеповій зоні зрубне житло почало витісняти каркасне, в результаті чого в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. стовпова (каркасна) конструкція стін стала тут переважати. Тоді на теренах південного Поділля основу стін каркасного житла становили стовпи (“слупи”), вкопані в ґрунт або встановлені на каменях, а також “платви” і “крижбанти” (навскісні риглі, прикріплені до стовпів та платв). Побутувало декілька конструктивних варіантів заповнення стін каркасного житла. Загалом його можна поділити на три групи: “дильована хата”, “валькована хата” і “городжена хата”. Поряд з ними зустрічаються житла безкаркасної (монолітної) та зрубної конструкції.

Ключові слова: Поділля, традиційне житло, каркасне житло, каркас, стовп, зруб.

Традиційне житло Поділля неодноразово ставало об’єктом досліджень українських і зарубіжних вчених¹, серед яких особливу цінність представляють фундаментальна праця Тамари Косміної², а також ілюстрована монографія Володимира Гагенмейстера³. Частково торкався цієї проблематики й автор цієї

¹ Косміна Т. В. Локальні особливості народного житла південних районів Поділля // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). Київ, 1973. № 4. С. 30; *Її ж.* Етнічна виразність народного житла // Поділля. Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1994. С. 236–243; Косміна О. Ю. До проблеми екології традиційного житла на Поділлі // Там само. С. 250–260; Данилюк А. Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на західному Поділлі // Подільська старовина. Вінниця, 1993. С. 395–400; *Її ж.* Подільська хата // Наука і суспільство. Київ, 1987. № 7. С. 73–75; Данилюк А. Г., Бодревич-Буць О. М. Використання каменю в народному будівництві Поділля // НТЕ. 1980. № 1. С. 85–88; Bayger J. A. Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny. Lwów, 1899; Zawadzki W. Obrazy Rusi Czerwonej. Poznań, 1869. S. 31–36 etc.

² Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець ХІХ–ХХ ст. Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1980.

³ Гагенмейстер В. Настінні розписи Кам’янецьчини. Матеріали до вивчення українського селянського мистецтва. Кам’янець-Подільський, 1930.

розвідки⁴. Проте й досі поза увагою етнологів залишається або потребує уточнення низка аспектів житлового будівництва на Поділлі, особливо пов'язаних з технікою і технологією зведення подільської хати. Польові матеріали, зібрані автором на півдні Хмельницької області (у Городоцькому, Чемеровецькому, Дунаєвецькому, Кам'янець-Подільському, Новоушицькому, Вінковецькому, Деражнянському і Летичівському районах) дозволяють, враховуючи останні здобутки науковців, детально розглянути питання про народне житло подолян та доповнити або по новому проінтерпретувати окремі його аспекти.

Опрацювання дослідників⁵ та польові матеріали свідчать, що в другій половині XIX – на початку XX ст. на території Поділля побутували житла каркасної, безкаркасної (монолітної) та зрубної конструкції. Тоді тут, як і скрізь у лісостеповій зоні України, переважала стовпова (каркасна) конструкція стін⁶. Причому на півночі Поділля основним будівельним матеріалом була деревина, а в південних районах – передусім глиносолома⁷. Зокрема, згідно з даними Олександра Марзеєва, у 1927 р. 45 % подільських хат мали дерев'яні стіни (щоправда, дослідник включив, мабуть, до цього числа як зрубні, так і каркасно-дильовані будівлі)⁸. Значною кількістю дерев'яних жител відзначалися, насамперед, північні райони Поділля: згідно із синхронними статистичними даними, тоді на теренах Шепетівщини 84,4 % домівок були дерев'яними⁹.

У той же період на півдні Поділля житла зрубної конструкції (місцева назва – “хата в зруб”) побутували лише спорадично (село Волоське Деражнянського, село Прилужне Летичівського, села Тинна, Голозубинці Дунаєвецького, село Щербівці Новоушицького районів). Нижній вінець зрубу виготовляли з дубового дерева, стіни складали з осикових, липових чи дубових колод. Між вінцями прокладали паклю чи клоччя, а стіни виправляли (“мазали”) грубим шаром глини (село Волоське)¹⁰. У другій половині XIX – на початку XX ст. на обстеженій автором території зрубні хати були рідкістю. За свідченнями

---

⁴ Радович Р. Сільське житло кінця XIX – початку XX ст. на півдні Поділля (за матеріалами Борщівського району) // Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник. Борщів, 1996. Вип. VIII. С. 58–66; Якимович А. І., Радович Р. Б. Глина в народному будівництві Буковини та Західного Поділля // Тези доповідей та повідомлень обласної історико-краєзнавчої наукової конференції присвяченої 50-річчю воз'єднання північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною у складі СРСР. Чернівці, 1990. Ч. 2. С. 228–230.

⁵ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля... С. 19–30; Миронов В. В., Наулко В. І., Косміна Т. В. Українці // Етнографія восточных славян. Очерки традиционной культуры. Москва, 1987. С. 121.

⁶ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля... С. 24.

⁷ Косміна Т. В. Етнічна виразність народного житла. С. 242.

⁸ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля... С. 20; Марзеєв А. Н. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины. Харьков, 1927. С. 22–27.

⁹ Куликовський М. А. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині. Шепетівка, 1929. С. 71.

¹⁰ В обстежених на півдні Тернопільщини зрубних дубових житлах XIX ст. (хата 1843 року в селі Стінка Бучацького району, хата кінця XIX ст. в селі Іванків Борщівського районів) верства глиняної обмазки стін настільки значна, що візуально зрубні стіни здаються своєрідним каркасом

опитуваних місцевих мешканців, будували їх лише заможні селяни, котрі мали свої ліси (села Тинна, Волоське, Щербівці). Наприклад, на початку ХХ ст. у Прилужному зрубних хат було лише дві¹¹, а в Щербівцях – чотири¹². Тутешнє зрубне будівництво респонденти старших вікових груп пов'язують, як правило, із зайшлими “кацапами” (мандрівними будівничими з російських сіл півночі Хмельницької та Вінницької областей). До речі, окремі зрубні житла (здебільшого дубові), які спорадично трапляються також на півдні Тернопільщини, автохтони зазвичай пов'язують із польськими колоністами¹³.

* * *

Насправді зрубна конструкція стін побутувала на Поділлі віддавна¹⁴, принаймні відома тут з III–V ст. За археологічними даними, у поселеннях Черняхівської культури в лісостеповій зоні України були поширені заглиблені в материк землянки й напівземлянки. Останні мали або стовпову конструкцію та сплетені з лози й обмазані глиною стіни, або зрубну конструкцію і складені з колод стіни¹⁵. Ймовірно, розповсюдження зрубної техніки на території Волині й Подністров'я було пов'язане з появою тут племен Зарубинецької культури, котрі в середині I ст. н. е. мігрували сюди з басейну ріки Прип'ять і в процесі інтеграції з носіями інших культур у III ст. н. е. створили старожитності Черняхівської культури¹⁶. Як відзначають археологи, у різних районах проживання носіїв Зарубинецької культури їхнє житло відзначалося значною різноманітністю архітектурних рішень: зокрема на території Полісся були розповсюджені напівземлянки-зруби (на відміну від середньодніпровських заглиблених чи верхньодніпровських наземних жител із каркасними стінами)¹⁷. У житлових

для глини. Подібне явище дослідники спостерігали також на теренах Покуття (*Якимович А.* Традиційне народне житло Покуття кінця XIX – початку ХХ ст. // *Наукові записки / Музей народної архітектури та побуту у Львові.* Львів, 1998. Вип. 1. С. 58–63) та східної частини Підгір'я (*Радович Р.* Традиційне сільське житло Підгір'я кінця XIX – початку ХХ ст. // *Народознавчі Зошити.* Львів, 1995. № 4. С. 222). До речі, Т. Косміна зауважила, що зрубна техніка не відіграє на Поділлі помітної ролі й у засобах художнього оздоблення тутешнього житла, а його (оздоблення) принципи в значній мірі зумовлені властивостями глини – переважаючим тут будівельним матеріалом (*Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля... С. 107–108.).

¹¹ Записано в селі Прилужне Летичівського району 20. 06. 1995 р. від Андрія Петровича Кошляна, 1928 р. народж. Тут і далі посилання на записи, здійснені нами, подаємо без зазначення авторства. Також не вказуємо область у посиланнях на записи, здійснені в населених пунктах Хмельницької області.

¹² Записано в селі Щербівці Новоушицького району 16. 06. 1995 р. від А. Кушніра, 1912 р. народж.

¹³ *Радович Р.* Сільське житло кінця XIX – початку ХХ ст. на півдні Поділля... С. 60.

¹⁴ *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля... С. 19.

¹⁵ *Баран В. Д.* Давні слов'яни. Київ, 1998. С. 174–175.

¹⁶ *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. Київ, 1991. С. 27; *Глушко М.* Генезис тваринного запрягу (Культурно-історична проблеми). Львів, 2003. С. 351–353.

¹⁷ *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев, 1982. С. 10.

комплексах черняхівських поселень кінця IV – V ст., що характеризують перехідний етап від пам'яток римського до ранньосередньовічного часу, на території Поділля також побутували й зрубні, й каркасні житла (поселення біля села Теремці Кам'янець-Подільського району)¹⁸.

У ранньослов'янських поселеннях VI–VII ст. на території Поділля та сусідньої Буковини, поряд із зрубними, траплялися каркасні житла-напівземлянки. Скажімо, якщо в поселеннях Городок Хмельницької, Самчинці, Семенки Вінницької областей житла, очевидно, були зрубними (тут стовпові ями відсутні, археологи виявили лише залишки обгорілого зрубу), то в поселеннях Зелений Гай, Глибоке зустрічаються поодинокі зразки каркасних жител¹⁹. Загалом будівлі зрубної конструкції тоді переважали тут²⁰. Так само й напівземлянкові оселі VIII – першої половини X ст. мали зрубну (село Грозинці Чернівецької, село Коржівка Вінницької, село Григорівка Хмельницької областей) або каркасну (село Перебиківці, місто Хотин Чернівецької області) конструкцію стін²¹. Подібний стан зберігався і в другій половині X – XI ст. (село Біла Чернівецької, село Червоне Вінницької областей)²², однак каркасна конструкція стін у той час домінувала над зрубною²³.

У XII–XIII ст. на території Поділля та Буковини основним типом житла знову стають зрубні (але вже наземні) будівлі (села Онут, Ленківці Чернівецької, село Городище Вінницької областей та інші)²⁴, які набувають широкого розповсюдження в лісостеповій зоні загалом²⁵.

Причини того, що після XIII ст. у лісостепі зрубне житло було витіснене каркасним²⁶, обумовив помітний прогрес у домобудівництві цієї зони впродовж X–XIII ст. В оселях стали зводити круглі глинобитні печі, розташовані біля входу, та влаштовувати сіні, відтак відбулися позитивні зрушення гігієнічних і теплотехнічних якостей житла тощо²⁷. У XII–XIII ст. набули розповсюдження печі на високому опіччі²⁸, відтак почала формуватися основа (високий опічок) традиційної української варистої печі²⁹. Можливо вже тоді – хоч це питання й

---

¹⁸ Там же. С. 194–198.

¹⁹ *Ранпорт П. А.* Древнерусское жилище // Археология СССР. Свод археологических источников. Ленинград, 1975. Вып. Е1–32. С. 19–20, 23–24.

²⁰ Там же. С. 116, 157.

²¹ Там же. С. 28–30.

²² Там же. С. 56–58.

²³ Там же. С. 159.

²⁴ Там же. С. 71–73. Щоправда, тоді тут побутувало також півземлянкове житло стовпової або зрубної конструкції (Там же. С. 125–128).

²⁵ Там же. С. 160.

²⁶ Там же. С. 164.

²⁷ Там же. С. 165–166.

²⁸ Там же. С. 154–155.

²⁹ *Сілецький Р.* Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 239.

досі не з'ясоване остаточно³⁰ – опалювальний пристрій з отвором у верхній частині склепіння, означений сучасним дослідником Романом Сілецьким як напівзакрите вогнище³¹, могла замінити піч. Відтак усе це, поряд із переходом до наземного типу житла, сприяло розвитку домобудівної техніки, яку, на думку вчених, можна було реалізувати лише в місцевостях з достатньою кількістю хвойного дерева³². У процесі переходу від напівземлянки до наземного житла виникала потреба в удосконаленні теплотехнічних властивостей зрубу шляхом застосування нових технологій, і лише використання дерева хвойних порід давало можливість досягнути якісних змін без додаткових засобів (глино-солом'яної прокладки, обмазки стін тощо).

Етнологи неодноразово звертали увагу на те, що на спорудження житла безпосередньо впливали місцеві природні умови. Якщо на Поліссі та в Карпатах зруби складали з дерев хвойних порід, то на теренах, де переважали листяні ліси (у лісостепу), житла будували з дуба, липи, сосни, вільхи й граба³³. На території Поділля та сусідньої Буковини використання листяних порід (дуба) для зведення зрубу житла засвідчено археологічними матеріалами VI–XIII ст. (поселення біля сіл Червоне, Семенівка Вінницької, село Ленківці Чернівецької областей)³⁴, причому тут часто трапляються залишки глиняної обмазки з відбитками вінців, зокрема й “щілин між ними”³⁵. Відсутність слідів глиняної обмазки в багатьох випадках може бути зумовлена складністю її виявлення, адже, як засвідчують етнографічні матеріали XIX–XX ст., у південних районах Поділля на будівництво хати “землю” завозили рідко, “глинище” розкопували безпосередньо біля будівельного майданчика³⁶. Тому під час археологічних досліджень глину (“землю”, “болото”) – в'язкий вологовідпірний лесовидний суглинок чорного кольору, яким обмащують стіни – буває дуже важко відрізнити в межах розкопу від місцевого ґрунту. Цілком можливо, що незрозумілі за призначенням ями, які іноді трапляються біля розкопаних археологами жител, мали будівельне призначення. Водночас у доволі заглиблених напівземлянках теплотехнічні якості могла забезпечувати не обмазка, а земляна присипка стін³⁷.

Вже з XV ст. маємо письмові згадки про рублені “в угол” із дуба й клена житла в подільських замках Скала, Смотрич і Кам'янець³⁸. Тогочасні писемні

³⁰ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 154.

³¹ Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв... С. 246.

³² Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 165–166.

³³ Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов восточной Европы. Москва, 1975. С. 248.

³⁴ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 23–24, 57–58, 71–73.

³⁵ Там же. С. 29–30, 56, 117.

³⁶ Радович Р. Сільське житло кінця XIX – початку XX ст. на півдні Поділля... С. 60; Данилюк А. Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на західному Поділлі. С. 397.

³⁷ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 158 (Рис. 58), 159 (Рис. 59).

³⁸ Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища... С. 250.

джерела також засвідчують, що стіни такого житла були обмазаними й побіленими з двох боків³⁹. З актів візитації подільських монастирів відомо, що в середині – другій половині XVIII ст. для будівництва дерев'яних церков використовували дуб (як будівельний матеріал його застосовували найчастіше), липу і сосну⁴⁰. Грунтуючись на архівних матеріалах, відомий український дослідник Микола Приходько твердив, що в XV–XVII ст. між житлами в містах, розташованих північніше (Чорнобиль, Остер) і на території лісостепу (Канів, Київ, Черкаси, Вінниця), існували відмінності: стіни перших з них були необмазаними (відкритий зруб), інших – обмазаними й побіленими⁴¹. Вже в XV–XVIII ст. витворилась відмінність в обробці стін житла північної (лісової) і південної (лісостепової) частин України. Водночас уже тоді сформувались етнічні особливості українського житла, для якого, поряд з іншими рисами, характерними були обмазка та побілка стін, причому “не тільки турлучних (каркасних, із заповненням глиносоломою, плотом, очеретом тощо. – Р. Р.), глинобитних, кам'яних, а також зрубних і закладних жител”⁴².

Обмазка стін у житлах Поділля та лісостепу в цілому, на нашу думку, насамперед пов'язана з будівельними властивостями дерева листяних порід. На відміну від хвойного дерева, його не можна було щільно припасувати, що, власне, і зумовило конопачення швів та обробку стін глиною. Також впливали й теплотехнічні властивості деревини певних порід (зокрема дуба), яку використовували для спорудження зрубів. Як свідчать етнографічні матеріали з теренів Полісся, дуб тут широко застосовували для виготовлення підвалин, стовпів каркаса, віконної та дверної коробки, тиблів, іноді навіть для двох-трьох нижніх вінців. Проте для зведення верхньої частину зрубу його зовсім не використовували – саме з теплотехнічних міркувань, бо, за спостереженнями поліщуків, “хата з дуба холодна”⁴³.

Окремі дослідники причину того, що замість зрубного житла в лісостеповій зоні після XIII ст. набуло поширення каркасне, вбачали у зменшенні лісів у південноруських землях⁴⁴. З цим твердженням можна погодитися лише частково: ще в XVII ст. суцільні лісові масиви займали значні площі між Дністром та середньою течією Південного Бугу, сягаючи в деяких місцях межі лісостепу й степу. Наприкінці XVIII ст. лісистість Подільської губернії становила 14,5 % від її загальної площі⁴⁵. На нашу думку, відповідний процес спричинило не

---

³⁹ Там же. С. 252.

⁴⁰ Зінченко А. Л. Акти візитації монастирів і костельів XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело // Подільська старовина. С. 210–211.

⁴¹ Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища... С. 253.

⁴² Там же.

⁴³ Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на правобережному Поліссі // Народознавчі Зошити. 1998. № 1. С. 54.

⁴⁴ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 164.

⁴⁵ Генсірук С. А., Боднар В. С. Лісові ресурси України, їх охорона і використання. Київ, 1973. С. 96–107.

стільки вирубування лісів, скільки дефіцит (чи, найімовірніше, його початок) деревини хвойних порід, придатної для зведення високоякісних зрубів.

Якісні зрушення, які відбулися в будівництві житлі (зміна опалювальних пристроїв, їх розташування, виникнення сіней, перехід до наземного житла тощо), вимагали покращення теплотехнічних властивостей його конструкції, що водночас спричиняло вдосконалення будівельних технологій. У зрубній конструкції стін це було можливим у випадку використання хвойних порід з добрими будівельними ознаками. Пам'ятки XII–XIII ст., виявлені в лісовій зоні, дають можливість прослідкувати процес удосконалення технологій тутешнього зрубного будівництва. У тогочасних житлах зруби складали переважно із соснових (спорадично з ялинових) колод діаметром 15–20 см, застосовуючи врубку “в обло” (із вибором чашки зверху вінців) та випусками торців. Нижні вінці зрубу вкладали безпосередньо на землю або на дерев'яну основу. Теплотехнічні властивості зрубу підвищували за допомогою поздовжнього паза (драчки), вибраного у верхній площині вінців, та мохової прокладки. Поверхні стін глиною не промащували⁴⁶, оскільки, на наше переконання, в цьому не було ніякої потреби. У розпорядженні тогочасних будівничих був уже досить досконалий інструментарій, що засвідчує пристрій, віднайдений у культурному шарі XII–XIII ст. на городищі Слободка Орловської області (Росія)⁴⁷ та ідентифікований нами як “драчка” для вибирання поздовжнього паза у вінцях⁴⁸. Отже, у XII–XIII ст. у лісовій зоні склалися основні технологічні прийоми зрубного будівництва східних слов'ян, які проіснували на цій території у формі реліктових явищ житлобудівництва українців, білорусів і росіян до кінця XVIII ст., а подекуди аж до кінця XIX ст.⁴⁹

Дещо по-іншому в цей період розвивалося житлобудівництво в лісостепі. У XV–XVII ст. тут також споруджували житла зрубної конструкції, проте використання дерева листяних порід змушувало будівельників покращувати теплотехнічні властивості стін за допомогою об'ємної глиняної чи глиносолом'яної обмазки⁵⁰. Паралельно також побутували житла, стіни яких плели з хмизу й обмазували глиною⁵¹. Причому, як слушно зауважив М. Приходько, якщо “в замках, що належали феодальній знаті, будували турлучні житла, то, без всякого сумніву, подібне житло було розповсюджене й у селах України”. Крім того дослідник, посилаючись на архівні матеріали, твердив, що в міру просування

⁴⁶ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 129–131.

⁴⁷ Никольская Т. Н. Городище Слободка XII–XIII вв. Москва, 1987. С. 69 (Рис. 33.5).

⁴⁸ Радович Р. Технологія зведення зрубу житла (XIX – початок XX ст.) // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина. 1995. С. 113.

⁴⁹ Там само. С. 99–113; Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. Москва, 1956. С. 67–84; Локотко А. И. Белорусское народное зодчество. Середина XIX – XX в. Минск, 1991. С. 114–145.

⁵⁰ Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища... С. 250, 253.

⁵¹ Там же. С. 251.

на південь кількісне співвідношення зрубних жител і хат-мазанок збільшується на користь останніх. Сказане стосується й осель XVIII ст.⁵² В інвентарному описі двірських будівель село Сапогів (нині Борщівського району Тернопільської області) за 1768 рік записано, що двірський житловий будинок (складався з сіней, кімнати, ванькира, кухні та комори) був “споруджений із хмизу, виліплений глиною, прикритий соломою, навколо обведений приспами”. Натомість більшість споруд двору (спіжарня, пивниця, стайня, шпихлір, стебник, стодола) були зведені з дерева⁵³. За свідченням польського дослідника XIX ст. Антоні Шнайдера, у 1874 р. в селі Бабинці (розташоване поруч із Сапоговым) з 55 будинків дерев’яними були лише млин і церква, всі інші – “це ліп’янки зі стінами із хмизу”. Аналогічну конструкцію стін мали всі будинки тутешнього села й раніше, у 1790, 1824 і 1857 роках: “Як колись, так і тепер – самі ліп’янки”, – наголосив дослідник⁵⁴.

Натомість важко погодитися з думкою деяких вчених, котрі розцінюють витіснення зрубних жител каркасними в лісостеповій зоні після XIII ст. як “процес зворотного руху” (тобто від зрубною до каркасної техніки)⁵⁵. Найімовірніше, саме природно-географічні умови, зокрема наявність місцевого будівельного матеріалу (дерева твердих листяних порід та жирні, в’язкі й вологовідпірні суглинки, які у висохлому стані набували цементоподібної міцності тощо), найбільше сприяли розвитку в лісостепі власне каркасної конструкції стін. Як уже зазначалось, її побутування тут не менш давнє, ніж зрубною, причому від ранньослов’янської доби обидві техніки побутували постійно й одночасно – з перемінною перевагою. Брак хвойного та достатня кількість листяного, особливо дубового, дерева став визначальним фактором, який у підсумку зумовив першість каркасної конструкції при будівництві осель. Деревина дуба відзначається твердістю, пружністю, щільністю й міцністю, вона не жолобиться, стійка проти загнивання і грибка, її легко колоти. Стійкість деревини дуба, на відміну від інших порід, однакова як на відкритому повітрі (у сухому середовищі), так й у воді⁵⁶. Завдяки цим властивостям дубове дерево є найкращим для спорудження каркаса. Водночас твердість дубової деревини створює певні труднощі під час щільної підгонки вінців зрубу (залишаються щілини, які необхідно конопатити, тощо).

Відтак, після XIII ст. відбувається новий етап розвитку саме каркасної конструкції (а не її відновлення), адже, як зазначив Павло Раппопорт, “типи жител не співіснували, а витіснили один одного”⁵⁷. Якщо ж на певній території

⁵² Там же.

⁵³ *Скочиляс І.* Інвентарні описи міст і сіл Борщівщини 60-х рр. XVIII ст. в архівах Польщі // Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник. Вип. VIII. С. 119.

⁵⁴ *Шнайдер А.* Урожайне / Перекл. з пол. І. Скочиляс // Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник. 1993. Вип. III. С. 36.

⁵⁵ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище. С. 164.

⁵⁶ *Перельгин М. Н.* Древесиноведение. Москва, 1957. С. 300–301, 330–331.

⁵⁷ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище. С. 163.

вони співіснували, це означає, що “на даному етапі не закінчилася заміна одного типу іншим, що один із типів ще продовжував застосовуватися, а інший уже прийшов йому на зміну”⁵⁸. Каркасне житло XIV ст. суттєво відрізнялося від будівель аналогічної конструкції ранньослов’янської чи черняхівської доби, так само як і від житла пізнішого часу, XIX – початку XX ст. Як слушно наголошує сучасний український вчений Михайло Глушко, не можна штучно переносити, наприклад, у XIII–XV ст. явища та об’єкти традиційної культури, що побутували в XIX – на початку XX ст. У такому випадку напрошується хибний за своєю суттю висновок про те, що “упродовж щонайменше шести століть місцеве селянство лише використовувало культурні надбання своїх попередників, тобто за останнє півтисячоліття ніякого господарського, технічного, технологічного тощо прогресу на українських землях не було”⁵⁹. У контексті сказаного дуже слушною є також думка П. Раппопорта про неспроможність всяких спроб проектування на давньоруське житло сучасних етнографічних форм російського чи українського дому, оскільки “навіть найбільш архаїчні форми збережених жител не можуть дати уявлення про давньоруське житло, бо між ними пролягає багатовікова прірва”⁶⁰. Тому в каркасному житлі лісостепової зони XIX – початку XX ст. можна лише спостерігати окремі реліктові явища ранньослов’янського або давньоруського каркасного будівництва.

* * *

У XIX – на початку XX ст. на теренах південного Поділля каркасну основу стін житлових споруд (*фото 1 і 2*) творили “слупи” (стовпи, вкопані в ґрунт або встановлені на каменях), “платви” та “крижбанти” (навскісні риглі, прикріплені до стовпів і платв). Тоді тут існувало декілька конструктивних варіантів заповнення стін каркасних будівель, і серед них можна виділити три **основні типи**: “дильована хата”, “валькована хата” і “городжена хата”.

Так звана **дильована хата** побутувала в усіх південних районах Хмельниччини (села Рогізна, Дерев’яни Кам’янець-Подільського, села Щербівці, Тишків Новоушицького, села Говори, Адамівка, Гоголів Вінківського, село Волоське Деражнянського, село Прилужне Летичівського, село Великий Карапчіїв Городецького, село Тинна Дунаєвецького районів та інші). Техніку “дильовання” місцеві жителі трактують як почергове вкладання шарів глиносоломи (“болота”) і горизонтальних “дилів”. Респонденти старших вікових груп вважають цю техніку однією з найдавніших (мовляв, так будували ще “царські хати”; село Адамівка). Водночас подекуди (село Тинна) її визнають найдавнішою з тих, що побутують нині.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Глушко М. Методика реконструкції об’єктів культури населення України доісторичного періоду (досвід етнологів) // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2006. Вип. 9. С. 196.

⁶⁰ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 163–164.

Фото 1. Хата кінця XIX ст. (село Великий Карапчіїв Городоцького району)

Фото 2. Хата другої половини XIX ст. (село Тинна Дунаєвського району)

Фото 3. Фрагмент “дильованої” стіни
(село Тишків Новоушицького району)

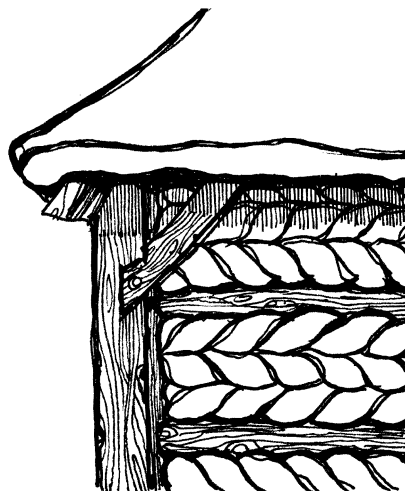
Фото 4. Фрагмент “городженої” стіни
(село Лісківці Кам’янець-Подільського району)

Фото 5. Хага першої половини ХІХ ст. (село Тишків Новоушицького району)

Малюнок 1. Стіна з “балабухів”

Малюнок 2. “Дильована” стіна
(у переклад з “балабухів”)

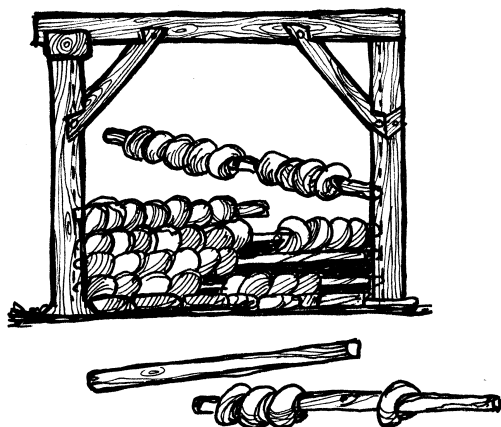
Під час застосування техніки “дильовання” в бокових площинах “слупів” (“сох”) вибирали поздовжні пази – “гари” (“загаровані слупи”; село Рогізна), в які заганяли (“забивали”) “дилі”. Останні являли собою тонкі (8–10 см) круглі (колені) “патики” (“прути”), виготовлені з дубової (села Говори, Тинна, Рогізна, Дерев’яни), осикової або вербової (села Говори, Рогізна) деревини. “Дилі” вільно рухалися в пазах стовпів і під час вбивання глиносоломи подавалися донизу.

На обстеженій території застосовували декілька способів “дильовання” стін (фото 3):

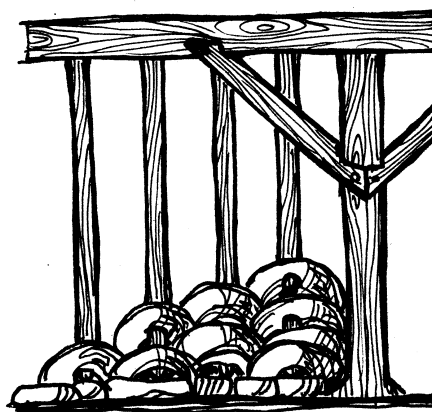
I спосіб. Між стовпами заганяли перший “диль”, тоді “тралями” накладали глину (“землю”, “болото”), вимішану з м’ятою соломною, яку втрамбували наступним “дилем” (“забивали деревом”), і далі повторювали порядок дій (село Тинна). Шар “болота” становив 0,2–0,3 м (село Говори).

II спосіб. Як і в попередньому випадку, спершу встановлювали “диль”, по ньому вкладали “балабухи” (круглі глиносолом’яні, за формою схожі на хлібини вальки, про які йтиметься далі; малюнки 1 і 2), відтак знову “диль”, “балабухи” і так далі. “Балабухи” щільно втрамбували кожним наступним “дилем”. Кількість шарів “балабухів” між двома суміжними “дилями” була різною: один (села Щербівці, Великий Карапчіїв, Прилужне), два (села Волоське, Дерев’яни), три–чотири (село Рогізна). Іноді глиновалькована прокладка могла бути ще більшою – такою, що на всю висоту стіни використовували лише дві–три “дилі”. Зважаючи на застосування різної кількості дерева і глиносоломи, Т. Косміна навіть розрізняє два різновиди цього варіанту заповнення стін: “стіни на стовпах з вальків і прокладкою дерева” та “стіни на стовпах у закидку з шаром глини”⁶¹.

⁶¹ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля... С. 24.

Малюнок 3. “Дильована” стіна
(з “диями”, попередньо
обкладеними вальками)

Малюнок 4. Стіна з вальків,
заплетених по вертикальних “колах”

Аналогічні стіни траплялися в житлах призбручанських районів Тернопільщини, особливо на Борщівщині⁶². Прикметно, що в будівлях північніше товщина глиносолом'яної прокладки зменшується: наприклад, у селі Прилужне вона не перевищує, як правило, 10 см, і таку хату місцеві селяни називають “хатою-мазанкою”.

III спосіб. Круглі вербові чи осикові “дилі” попередньо обкладали (“обліплювали”) короткими (0,2–0,3 м) “вальками” і вкладали між “загаровані слупи” (малюнок 3). Нижній шар глини трамбували наступним верхнім “дилем” (село Рогізна). Аналогічні зразки цього різновиду “дильовання” стін відомі в селах Бродівського району на Львівщині⁶³.

IV спосіб. Як і в попередньому випадку, спершу “дилі” обвивали вальками, але вже довгою (на ціле стебло) соломою, вкладали в “гари” стовпів і побивали обухом сокири (“топора”; село Адамівка). Цей різновид “дильованої” техніки також відомий на Борщівщині⁶⁴.

Будівля, яка на Поділлі отримала назву *валькована хата*, так само існувала в кількох різновидах:

I варіант. У Кам'янець-Подільському районі (села Лісківці, Гринчук, Рогізна) побутували споруди, стіни яких виплітали з “коротких вальків” (малюнок 4). Під час зведення стін в отвори (“дири”), просвердлені у платвах на відстані 0,15–0,2 м один від одного, встановлювали вертикальні грабові чи акацієві

⁶² Радович Р. Сільське житло кінця XIX – початку XX ст. на півдні Поділля... С. 61.

⁶³ Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX – початку XX століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1995. Т. ССXXX: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 86.

⁶⁴ Радович Р. Сільське житло кінця XIX – початку XX ст. на півдні Поділля... С. 61.

“коли” (“колочки”, “колиння”), які нижнім кінцем опиралися на плитку каменю (це захищало деревину від підгнивання). Поміж колами (як правило, між трьома суміжними) горизонтально заплітали “короткі вальки” (0,35–0,4 м).

II варіант. У Новоушицькому (село Кузьмин) та Городоцькому (село Тишків) районах іноді траплялися “хати з мочульців”. Техніка зведення цих будівель подібна до попередньої: різниця полягає лише в тому, що вертикальні дерев’яні “коли” напередодні встановлення в стіну обплітали вальками (їх, власне, і називали “мочульцями”).

III варіант. В обстежених районах широкого розповсюдження набула “хата з балабухів” або “балабущина хата” (села Говори, Великий Карапчіїв, Кузьмин, Тинна, Рогізна, Глібів та інші). “Балабухами” (“балабушками”) тут називають невеликі вальки круглої форми (“такі як хлібина”), діаметром 0,2 м і завтовшки 0,15 м (села Говори, Великий Карапчіїв). Під час спорудження стін такої хати з дерева виготовляли лише стовпи, платви та “крижбанти”. Між стовпами із плиток каменю викладали стрічковий фундамент завширшки 0,5 м і заввишки 0,1–0,13 м (село Говори). Відтак “мурували” стіну із “балабухів”. Вальки викладали “ялинкою”, кожний наступний їх шар мав нахил у протилежний бік. Один шар становили три ряди “балабухів” (товщина стіни сягала 0,45–0,5 м), їх викладали тісно і трамбували довбнею або ногами.

Під час виготовлення вальків використовували переважно “болото” (так званий лесовидний суглинок чорного кольору – продукт післяльодовикових нашарувань пилу та перегноїв місцевої рослинності), яке накопували, як уже зазначалося, безпосередньо біля будівельного майданчика (села Великий Карапчіїв, Черче, Рогізна та інші). Проте в деяких місцевостях перевагу віддавали глині жовтого кольору (село Гринчук), пояснюючи це тим, що вона більш в’язка і під час висихання (на відміну від попередньої) не розсипається. Для перевірки замішували трошки глини з “триною” і формували вальок: якщо останній не розпадався, то “земля” хороша. “Болото” насипали на горизонтальну ділянку і, додаючи води й “трини”, вимішували кіньми (спорадично 10–15 чоловіків місили її ногами) до того моменту, поки глина не “відставала” від ніг. Потім жінки брали трохи короткої м’ятої соломи (“грубшої трини” завдовжки 0,2–0,3 м), виминали її на дошках у цьому глиняному розчині, формуючи “балабухи”, які відкидали на бік. Двоє чоловіків “притупували балабухи” ногами і викладали на купи, хлопці носили, а інші чоловіки викладали їх у стіну (село Великий Карапчіїв). Подібним способом виготовляли й інші вальки. Під час спорудження стін із “болота” (без використання вальків) до глини, вимішаної з “триною”, додавали ще мервлену солому і відтак вимішували її кіньми чи своїми ногами.

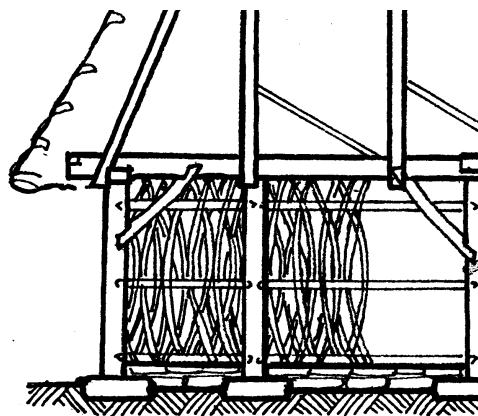
Дослідники зафіксували поширення в Кам’янець-Подільському, Чемеровецькому і Новоушицькому районах житла, стіни якого заповнювали плотом⁶⁵. Це так звана *городжена хата* (малюнок 5). Відома вона також на Вінничині

---

⁶⁵ *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля... С. 25.

Малюнок 5. “Городжена” стіна

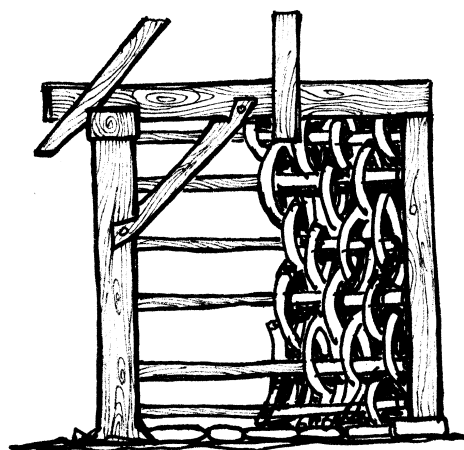

Малюнок 6. “Городжена” стіна

(Могилів-Подільський, Мурованокуриловецький райони) і Тернопільщині (Бучацький, Чортківський, Заліщицький, Борщівський райони). На обстеженій території зафіксовано два підтипи будівель цієї конструкції:

I підтип. У Дунаєвецькому (село Голозубинці), Новоушицькому (село Щербівці) та Кам’янець-Подільському (село Дерев’яни) районах досить часто стіни по вертикалі заплітали дубовими, грабовими, буковими чи акацієвими “патиками” – по трьох горизонтальних “поперечинах” (малюнок 6). Останніх могло бути й більше (село Голозубинці), а іноді, за даними дослідників, відстань між поперечними жердинами (“патиками”) становила лише 0,15–0,2 м і в такому випадку поміж ними заплітали хмиз чи лозу (малюнок 7). “Поперечини” заганяли в отвори, вибрані в бокових площинах “слупів”, або їх прибивали до останніх дубовими кілками⁶⁶. Потім пліт з обох боків закидали “болотом” (вимішаним з “триною”) і виправляли глиною. Робили це лише чоловіки, що мали велику силу: закидати треба було так, щоб “болото” заповнило всі щілини плоту.

II підтип. Поряд з описаними траплялися також будівлі з горизонтально заплетеними лозою чи хмизом по вертикальному кіллі стінами (село Щербівці). Їх також закидали з обох боків гли-

Малюнок 7. “Городжена” стіна

⁶⁶ Там само.

ною, добре вимішаною з рослинними домішками. За нашими даними, найдовше такі будівлі збереглися в басейні ріки Серет, зокрема на межі Борщівського і Заліщицького районів Тернопільської області. “Городжену хату” респонденти вважають одним з найдавніших конструктивних типів житлових будівель (“так будували за царя”).

Каркас жител стовпової конструкції в спеціальній літературі представлений поверхово, без належного аналізу окремих, досить важливих його елементів⁶⁷. Приступаючи до його розгляду слід наголосити на суттєвому моменті: станом на ХІХ – початок ХХ ст. “підвалини” в каркасному будівництві південних районів Поділля відсутні зовсім (на цей факт етнологи майже не звертали увагу або лише принагідно згадували, не приділяючи йому належного значення⁶⁸). Хати на підвалинах трапляються на півночі (у сусідніх з Волинню районах) та на заході Поділля (власне на Опіллі), зокрема в Бережанському та Монастириському районах Тернопільщини. Саме наявність підвалин є однією з характерних ознак, які вирізняють опільське будівництво від подільського⁶⁹.

Традиційна подільська хата – це “хата в закоп” (село Прилужне), тобто будівля, кутові стовпи (“слупи”, “сохи”) якої вкопували в землю під час її спорудження. Побутування таких жител у ХІХ ст. зафіксоване майже в усіх обстежених населених пунктах (села Адамівка, Волоське, Глібів, Говори, Гринчук, Дерев’яни, Прилужне, Рогізна, Тинна, Тишків, Щербівці та інші).

Деякі хати, зведених “в закоп”, було виявлено під час експедиції 1995 року (хати другої половини ХІХ ст. в селах Прилужне, Гринчук, Тишків, середини ХІХ ст. в селі Глібів). Основу каркаса цих будівель становили дубові стовпи з прикоренками – “слупи з відземками” (село Адамівка), “слупи з булавою” (село Рогізна) або “слупи з головою” (села Дерев’яни, Щербівці)⁷⁰. Їх вкопували в землю на глибину 0,5–1,0 м (“в коліно”, “до пупа”), тобто до материка (“до твердої землі”). Якщо хату споруджували на сипучому (“м’якому”) ґрунті (“пересипі”), то їх заглиблювали ще більше – до 1,5 м (село Рогізна), а іноді й до “сажня”: “скільки від землі до платви, стільки і в землю”, “скільки над землею, стільки і в землі” (село Гринчук). Як твердили респонденти, “копали, поки не докопались до твердої землі”.

Подекуди “на пересипі” по кутах споруди в землю вкопували витесані з каменя-пісковика брили кубічної форми (0,6×0,6×0,6 м) – “підструменки” (село Рогізна), “філярі” (село Глібів) або “бабки” (село Голозубинці). У верхній площині кожної брили вибирали квадратне “гніздо”, в яке вставляли нижні

---

⁶⁷ Там само. С. 17–30.

⁶⁸ Данилюк А. Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на західному Поділлі. С. 395–400; Його ж. Подільська хата. С. 73–75.

⁶⁹ Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі... С. 103–105.

⁷⁰ Стовпи виготовляли пізно восени з викорчуваних із коренем стовбурів дуба (прикоренок залишали, лише коріння обрубували). Потовщену прикореневу частину, яку вкопували в землю, називали “булавою” (село Рогізна), “відземком” (село Адамівка), “головкою” (села Дерев’яни, Щербівці).

кінці (“п’яти”) стовпів каркаса (села Рогізна, Глібів, Голозубинці)⁷¹. Місцеві мешканці такі хати називають описово: “хата на підструменках”, “хата на філярах” або “хата на бабках”, і стверджують про їх давнє походження. Зокрема, в селі Рогізна старожили пам’ятають хату цієї конструкції, яку було зведено ще в 1820-х роках⁷².

Дуже часто в спорудах кінця XIX ст. та, особливо, початку XX ст. стовпи встановлювали безпосередньо на кам’яні плити (“плитки”, “плиточки”), тобто без гнізда (села Говори, Голозубинці, Косиківці, Кузьмин, Лісківці, Острівчани, Тинна, Тишків, Черче та інші; *фото 4*). За свідченнями респондентів, у деяких місцевостях цей конструктивний засіб, порівняно з “хатою в закоп”, застосовувався пізніше (села Гринчук, Тишків), хоча подекуди такі будівлі пов’язують з “царськими часами” (село Лісківці)⁷³.

Основною породою, що використовували для спорудження каркаса житла, був дуб, з якого виготовляли стовпи, платви, “крижбанти”, сволоки, дерев’яні елементи заповнення стін і стелі. Спорадично на стовпи каркаса застосовували й інші дерева твердих порід: граб (село Тишків), ясен, берест (село Великий Карапчіїв), акацію (села Великий Карапчіїв, Тинна). Проте сволоки і платви завжди старалися виготовити з дубового чи ясенювого дерева (село Говори). Особливу увагу приділяли вибору деревини на кілки, якими кріпили елементи каркаса (часто їх робили з сучків): їх вирізали з добре просушеного ясенювого, дубового чи грабового дерев. Респонденти наголошують, що кілки мусять бути краще просушеними, ніж ті елементи, які вони з’єднують (село Адамівка)⁷⁴. На

⁷¹ Викопаний із ґрунту “підструменок”, обстежений у селі Рогізна, мав параметри 0,5×0,5×0,4 м. У нижній площині цієї брили було “вбито” рівнораменний хрест з “ямкою” посередині.

⁷² Записано в селі Рогізна Кам’янець-Подільського району 18. 06. 1995 р. від Івана Макаровича Павлюка, 1917 р. народж.

⁷³ Встановлення стовпів каркаса на камені (без вибору в ньому гнізда) також має давню традицію, зокрема в Тербовлянському районі Тернопільської області. Йдеться про хату в селі Заздрість, в якій народився Блаженніший Патріарх Йосиф Сліпий: на думку деяких дослідників, спорудження цієї будівлі можна датувати 1860–1870-ми роками (*Бевз М., Дубик Ю.* Матеріали з досліджень будівель на об’єкті Івана та Анастасії Сліпих (батьків патріарха Йосифа) // Бюлетень “Свята Софія”. Представництво релігійного Товариства Українців Католиків США “Свята Софія” в Україні. 1998. № 1. С. 39–40). Ця хата була збудована в каркасно-валькованій техніці. Стіни зведені на кам’яному стрічковому фундаменті. Дубові стовпи каркаса у верхній частині зв’язані “платвами” й укріплені “крижбантами” (навскісними брусами) і встановлені на кам’яному фундаменті (а не запущені в отвори, вибрані в його верхній площині). Властиво цей конструктивний засіб є однією з особливостей будівництва Тербовлянщини. Простір між стовпами каркаса заповнений довгими (на всю висоту стіни) грабовими чи буковими “кілками”. Останні також встановлені на кам’яному фундаменті, а їх верхні кінці запущені в круглі отвори (“вертені”), виверчені в нижній площині платв. Поміж колами стіни заплетені довгими глиносолом’яними вальками. Під час реставраційних робіт нами було здійснено зондажі фундаментів і встановлено, що глибина їх залягання місцями сягає півтори метра. Це пов’язане із специфікою місцевих ґрунтів та високим рівнем вод.

⁷⁴ Респонденти пояснюють це тим, що під час висихання деревина зменшується в об’ємі: з часом не повністю просушені елементи каркаса дуже щільно охоплюють добре просушені кілки, майже змикаючись з ними.

“крокви” та “лаття” переважно використовували граб (село Гринчук), хоча придатним для їх виготовлення вважали ширший асортимент деревини: сосну, смереку, липу, осику і навіть березу.

Основу каркаса жител досліджуваного періоду становили стовпи (“слупи”) з виступами (“чопами”) у верхній частині. Стовпи “чопували” в “гнізда” (“провушини”, “дюри”), вибрані в нижній частині поздовжніх “платв”. У поздовжні платви в замок зарубували поперечні. Усі платви розташовувалися на рівні стіни. Для забезпечення більшої стійкості каркаса стовпи і платви скріплювали навскісними риглями (“крижбантами”).

Деінде на теренах Поділля збереглися згадки про давні хати на “сохах” – на “слупах з розсохами” (село Дерев’яни) або на “слупах з вилами” (село Рогізна), в яких кутові стовпи у верхній частині мали природну розвилку. Подекуди таке окреслення ще й сьогодні застосовують на означення стовпів із “чопом” (села Лісківці, Гринчук, Острівчани). Старожили ще пам’ятають про житла на стовпах, які, правдоподібно, були перехідною ланкою від природної “сохи” до “слупа” із чопом. У цьому випадку “слуп” не “зачопували” в платву, а вибирали в ньому сохоподібне гніздо (“гніздо з вилами”), в яке осаджували поздовжню платву (села Адамівка, Рогізна, Гринчук). Очевидно, останні зразки жител з використанням “сох” на теренах Поділля зводили лише (залежно від місцевості) до кінця XVIII – початку XIX ст. Принаймні дослідники другої половини XX – початку XXI ст. вже не виявили таких споруд, а лише зафіксували згадки про них⁷⁵. Зокрема, за твердженням респондентів, будівлі відповідної конструкції – з природною (села Дерев’яни, Рогізна) чи зі штучно вибраною (села Адамівка, Рогізна, Гринчук) розвилками – в першій половині XX ст. ще епізодично траплялися на теренах Поділля.

Увесь процес спорудження каркасного житла умовно можна поділити на два етапи: 1) зведення каркаса і 2) роботи, пов’язані з валькуванням та закидкою стін, влаштуванням стелі, долівки тощо.

Для встановлення каркаса, крокв і лат господар наймав чотирьох (село Гринчук), іноді п’ятьох–шістьох “майстрів” чи “плотників” (село Рогізна). Ще в 1920-х роках дуже часто горизонтальну розбивку майбутнього житла робили (тобто визначали його довжину та ширину) кроками – “стопами” (села Прилужне, Адамівка, Тинна, Рогізна, Дерев’яни, Тишків): зведення каркаса, зокрема розміщення вкопаних у землю чи встановлених на камені “слупів”, більшої точності просто не потребувало. Після того, як на чотирьох кутах вбивали кілки, натягували шнур і перевіряли діагоналі (“косину”) житла. Висоту будівлі “від долівки до верху слупа” могли визначати в наступний спосіб: найвищий чоловік ставав біля стовпа і визначав його висоту, додаючи до свого зросту ще одну п’ядь (село Великий Карапчіїв). Інколи вважали, що висота

⁷⁵ Мандюк М. Ю. Польові матеріали про експедицію у Тернопільську область у 1970 році. (Рукопис). 94 с. (Особистий архів автора); Бодревич-Буць О. Матеріали подільської експедиції за 1976 р. (Рукопис). 98 с. (Особистий архів автора).

хати (від долівки до стелі) мала дорівнювати росту чоловіка з піднятою рукою (село Адамівка)⁷⁶.

Трудомісткі роботи (валькування та закидка стін, влаштування стелі, долівки тощо) під час спорудження хати, як правило, виконували “толокою”⁷⁷.

⁷⁶ У другій половині XIX – на початку XX ст. основною офіційною (державною) мірою довжини, якою користувалися на Хмельниччині, був аршин (71,12 см). Він поділявся на чотири четверті (по 17,77 см) або на шістьнадцять вершків (по 4,44 см). Три аршини склали сажень, що дорівнювало 213,36 см (Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. Москва, 1975. С. 237–242). Проте під час спорудження житлових і господарських будівель сільські майстри (“плотники”) ці міри майже не використовували, послуговуючись своєю, вивіреною віками системою мір – значно зручнішою з огляду на специфіку подільського народного будівництва. З давніх мір антропометричного походження чи не найбільш відомою і поширеною тут була “п’ядь”, яка визначалася відстанню між максимально розсунутими великим і вказівним пальцями (села Великий Карапчіїв, Тинна, Гринчук, Дерев’яни, Рогізна); іноді її називали “четвертю” (село Гринчук). Побутувала ще “п’ядь”, яка дорівнювала відстані між великим і середнім пальцями (село Рогізна). Під час обмірів користувалися також “сажнем”, що визначався розмахом рук (село Гринчук). На “лікті” в давнину здебільшого міряли полотно (село Гринчук). Досить часто в будівельній справі користувалися “стопою” – середнім кроком (села Тинна, Рогізна, Дерев’яни, Тишків та інші). Власне “стопу” тут найчастіше вважали антропометричним відповідником аршина (спорадично аршин ототожнювали з довжиною витягнутої руки; село Дерев’яни). Відстань від плеча до кінчиків пальців відведеної вбік протилежної руки ототожнювали з мірою в півтори аршина (село Дерев’яни) (Записано в селі Великий Карапчіїв Городецького району 8. 06. 1995 р. від В. П. Степанюка, 1923 р. народж.; в селі Тинна Дунаєвського району 9. 06. 1995 р. від Андрія Воеводи, 1928 р. народж.; в селі Гринчук Кам’янець-Подільського району 11. 06. 1995 р. від Василя Федоровича Солонка, 1921 р. народж.; в селі Дерев’яни Кам’янець-Подільського району 13. 06. 1995 р. від Івана Боратинського, 1913 р. народж.; в селі Рогізна 12. 06. 1995 р. від Івана Макаровича Павлюка, 1917 р. народж.; в селі Тишків Новоушицького району 14. 06. 1995 р. від Івана Паламара, 1912 р. народж.).

⁷⁷ Кількість людей, котрих скликали на толоку, залежала від характеру виконуваних робіт. Так, для валькування стін запрошували понад двадцять чоловік, а для спорудження безкаркасних стін із “балабухів” їх чисельність могла становити 30–40 осіб (село Рогізна). У другій половині XX ст. “толоку”, як правило, влаштовували в суботу (звичай призначати “толоку” на цей день, очевидно, є новішого походження). Ще в п’ятницю господар обходив сусідів, рідню чи звичайних знайомих і запрошував їх на допомогу. На “толоку” сходилися зранку. Зазвичай приходили всі запрошені, відмовлятися не було прийнято – “не по Божому”. Багатші господарі давали свою солому, біднішим учасники толоки приносили з дому. Робітникам господарі два рази на день давали їсти – обід і вечерю. “Толока” супроводжувалася піснями, жартами. Як твердили інформатори, для зведення безкаркасних стін із “балабухів” скликали аж три “толоки” (село Прилужне): під час першої стіни зводили до вікон, під час другої – вище вікон, а під час третьої завершували будівництво. Між цими толоками робили перерви тривалістю два–три тижні кожна – щоб попередньо вкладені шари дещо просохли. Стіни валькували в червні й липні: згідно з народним звичаєм, ці роботи мали бути завершені до кінця Петрівки, тобто до 12 липня (село Рогізна). Завершення валькування стін відмічали встановленням на середині причілкової стіни (“до схід сонця”) “вінка” з городніх квіток (село Рогізна) або хрестика, закосиченого квітами (село Великий Карапчіїв). Іноді біля хреста ставили житній букет – “щоб життя було” (село Тинна). У майбутньому цей хрестик замурували (“вмазували”) в стіну: за свідченням респондентів, такі хрестики були в стіні кожної хати, кожного хліва. Встановлення букета було символом завершення толоки – “зробили вінок” (село Великий Карапчіїв). Відтак веселилися, жартували, обкидали “болотом” (особливо молодіць). Господаря кидали в розчин глини і питали його, скільки дасть горілки “за вінець”. А той, зазвичай, відповідав:

Окрему конструктивну модифікацію стін народного житла становлять безкаркасні стіни. Значного поширення безкаркасна техніка набула тут переважно в ХХ ст., хоча деякі її різновиди були відомі вже в попередньому столітті, а можливо й раніше:

I варіант – “болотяна хата” (село Говори). По периметру майбутнього житла викладали фундамент з кам’яних плиток завширшки приблизно півметра. “Замість” глини, вимішаної з “триною”, половиною та мервленою соломкою (“болото”), хлопці набирали “тралями” і накидали на стіни, а “майстер” вкладав його, втолюючи ногами чи довбнею. Зведення такої стіни здійснювали в декілька етапів: вивівши її заввишки приблизно на півметра, робили перерву до тих пір, поки верства глини повністю не просихала. Іноді “болотяну хату” могли споруджувати впродовж усього літа. Щоби вогкі стіни не падали, з боків їх підпирали дерев’яною “обкладчиною”, а на випадок дощу – прикривали зверху. Після того, як стіни просохли, їхні бокові площини протісували сокирою і мастили глиною. Загалом, описана будівельна технологія дуже нагадує ту, яку застосовували на території Борщівщини під час будівництва “битої хати” (“хати в шихтах”)⁷⁸.

II варіант – безкаркасна хата з “балабухів” (її називали так само, як і каркасну – “хата з балабухів”, “балабущина хата”). Початок спорудження таких будівель пов’язують з часом Першої світової війни (села Говори, Кузьмин, Великий Карапчіїв та інші). У даному випадку основою стін також слугували плитки каменю. Ширина стіни дорівнювала ширині трьох рядів “балабухів”. Шари вальків укладали “ялинкою”, і лише влаштовуючи кути чергували вкладання шарів вальків вздовж і впоперек стіни (для цього їх робили дещо видовженими). Загалом, на всю висоту стіни використовували 21–25 шарів (“шихтів”) “балабухів” (село Великий Карапчіїв).

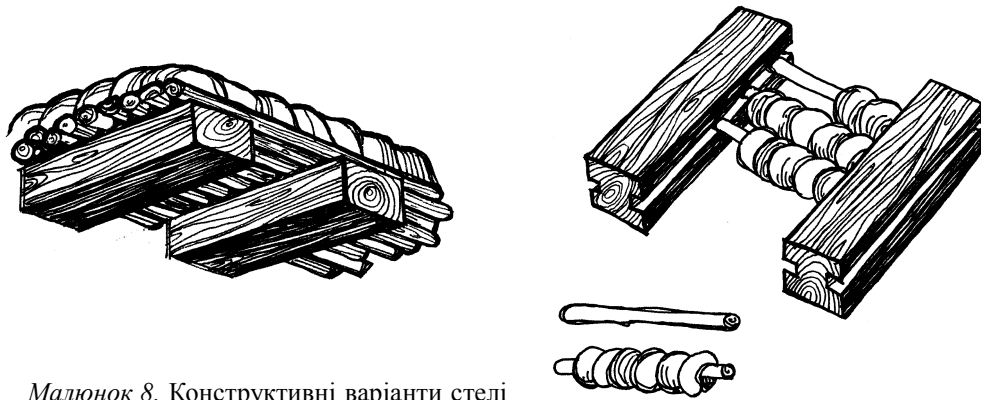
III варіант. З “лампачів” (село Говори), “земляного кірпіча” (село Тинна) чи “саману” (села Антонівка, Прилужне, Кузьмин, Лісківці, Рогізна) стіни почали споруджувати щойно в середині ХХ ст. “Саман” виготовляли із суміші глини і “трини”, формуючи його в дерев’яних формах та надаючи вигляду цеглоподібних брусків. “Мурували” такі стіни на розчині “болота”, вимішаного з пшеничною половиною (село Лісківці).

IV варіант. З природного каменю стіни житлових будівель складали досить рідко, здебільшого з нього муровані новіші споруди (села Лісківці, Тишків; *фото 5*). Щоправда деінде (села Антонівка, Голозубинці) кам’яні житла трапляються значно частіше, причому деякі з них походять ще з ХІХ ст. Зводили їх виключно з каменя-вапняка, брилам якого (досить значних розмірів) надавали

“Скільки вип’ете – стільки і дам” (Записано в селі Рогізна 12. 06. 1995 р. від Івана Макаровича Павлюка, 1917 р. народж.; в селі Прилужне 19. 06. 1995 р. від Андрія Петровича Кошляна, 1928 р. народж.; в селі Тинна 9. 06. 1995 р. від Андрія Воеводи, 1928 р. народж.; в селі Великий Карапчіїв 8. 06. 1995 р. від В. П. Степанюка, 1923 р. народж.).

⁷⁸ Радович Р. Сільське житло кінця ХІХ – початку ХХ ст. на півдні Поділля... С. 61–62.

Малюнок 8. Конструктивні варіанти стелі

за допомогою сокири цеглоподібної форми. До речі, наприкінці XIX ст. у населених пунктах теперішнього Шаргородського району Вінницької області стіни хат також будували з місцевого каменя-черепашника⁷⁹.

На півдні Поділля побутували виключно глиновальковані “стелі”. Їх основу становила комбінація з одного масивного поздовжнього “сволока”, виготовленого переважно із дубового дерева (села Лісківці, Гринчук), і двох–трьох поперечних “бальків” (села Волоське, Прилужне, Великий Карапчіїв, Тинна, Лісківці, Гринчук, Острівчани, Рогізна, Тишків, Щербівці та інші) чи “сволочків” (село Лісківці). Із заповнення стелі сволок та “бальки” виступали поза нижню площину, інколи їх закривали, зокрема в населених пунктах Новоушицькому (села Косиківці, Тишків, Щербівці, Глібів) та Городоцькому (села Кузьмин, Великий Карапчіїв) районах. У новіших будівлях стеля частіше опирається лише на поперечні “бальки”. Щоправда, це явище іноді спостерігається й у будівлях XIX ст. (села Косиківці, Черче). В окремих випадках стелю житла міг підтримувати лише один поздовжній сволок (хата середини XIX ст. в селі Тишків). У давніх за походженням будівлях сволок не забілювали, на ньому вирізали хрест, рік будівництва хати, ім’я господаря, майстра.

На досліджених теренах стеля, як і стіни, існувала в декількох конструктивних модифікаціях (малюнок 8). Найбільшого поширення набула стеля з “мочульців” чи “мачульців” (села Рогізна, Тишків, Говори, Кузьмин, Тинна, Голозубівці та інші): для її облаштування дубові чи грабові коли завдовжки 1,5 м попередньо облітали тонкими вальками з довгої соломи і встановлювали між “бальками” у вибрані “гари” чи на прикріплену листву. Відтак можна було дуже тісно притискати “мочульці” один до одного. Більш давньою, очевидно, була стеля зі “стелиння” (“стелин”) – круглих або колених дубових чи акацієвих патиків (дилин). Останні накладали на поперечні “бальки”, а по них вкладали верству

⁷⁹ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля... С. 28.

глиносоломи (села Волоське, Глібів) чи “балабухів” (села Гринчук, Щербівці, Черче, Лісківці), які добре втрамбовували, щоб заповнилися щілини між нерівними “дилями”. Проміжним між двома описаними варіантами можна вважати стелю на “стріхульцях”: дубові, грабові чи акацієві коли закріплювали між бальками у вигляді густої драбини, на них наклали “балабухи”, які щільно затискали один з одним “стріхульцями” (село Великий Карапчіїв).

Кінці платв, сволоків і бальків дещо виносили поза площину стін (на 0,35–0,4 м), де вони служили основою “підсуфітки” (“підсобійки”) – нижнього шалювання піддашся. Останнє мало таку ж саму конструкцію, як і стеля.

В етнографічній літературі майже не згадується про “виправу” (тинькування) стін (заодно і стелі) подільського житла. Як засвідчують польові дослідження, на території Поділля існувало чимало локальних варіантів “виправи”, які різнилися один від одного. Так, у село Рогізне після “дилювання” протягом двох–трьох тижнів стіни просушували. Ознакою того, що стіна готова до “виправи”, вважали появу тріщин у глиносоломі. Призначений для тинькування розчин готували заздалегідь. Його компоненти були наступними: два відра глини, два відра кінського посліду і мішок пшеничної полови. Все це добре вимішували з водою, “замість” згортали в “копичку” і залишали на два–три тижні “перегнвати”. Цим розчином стіни “закидали” два–три рази (з перервою в кілька днів) та “вигладжували” руками, періодично змочуючи їх водою.

У тому ж Рогізному побутував і дещо відмінний спосіб “виправи” стін. Спершу їх закидали розчином глини з “триною”, який залишався після валькування. Через кілька днів знову закидали розчином глини з “триною”, але цього разу дрібнішою. Стіни й надалі сохнули, а потому їх “гладили” глиною (за окремими свідченнями – “білою”), яку вимішували з водою і “кінським гімняком”. Готували цей розчин у такій пропорції: дві частини глини на одну частину кінського посліду. Напередодні застосуванням розчин скидали в копичку і витримували впродовж двох–трьох днів, причому кожного дня купу поливали водою і “патиком” робили в ній отвори (“дири”).

Подекуди для цієї мети використовували лише глину і пшеничну полови. Так, у селі Тинне розчин з них накидали тонким шаром на стіну. Через два–три, а іноді й через чотири тижні цю процедуру повторювали. Вважалося, що “чим грубше накинути (глини. – *Р. Р.*) – тим тепліша хата” буде. На “виправу” стін застосовували такий самий розчин, але перед його приготуванням ретельно просіювали полови.

У селі Гринчук після просихання стіну спершу закидали розчином глини та дрібною “трини”, через кілька днів – розчином глини і “востяків” (пшеничної полови), а відтак – розчином глини й “дармованої полови” (пшеничної полови, просіяної на решеті). Іноді до суміші додавали ще “коняка”. Розчином глини з ним “гладили” зовнішні стіни, натомість для вигладжування внутрішніх стін його не вживали зовсім, “бо коли додати коняк, то вони (стіни. – *Р. Р.*) мокріють”.

Інколи до “замісу” додавали ще й пісок. Спершу “місили на чорно”: дві частини глини, одна – піску, пшенична полови́а і терті “кінські гімняки” (останні попередньо висушували на “мурах”). Для “гладження стін на чисто” пісок та попередньо потертий “гімняк” висівали на решеті, виміщували з глиною і водою, зовсім не додаючи полови́а (село Дерев’яни).

Дещо відмінно здійснювалась виправа “піскованої стіни”. До складу першого розчину, крім глини, давали полови́у, пісок і дрібну тирсу. Обов’язковими компонентами другої суміші, котрою, власне, “вигладжували” стіни, були глина, дрібний пісок, потертий “коняк” і висіяна полови́а. Один з майстрів мастив стіни цим розчином, а інший – грубим піском (завтовшки 5–8 мм, тобто майже камінцями), який розводили водою. Для піскування внутрішніх стін зазвичай брали дещо дрібніший пісок (товщиною 3–5 мм). Спершу пісок просіювали за допомогою решета, а потім – сита. Залишок у решеті використовували для “піскування” зовнішніх стін, у ситі – для внутрішніх стін, а висіяний пісок додавали до другого розчину (село Лісківці).

Простішою була виправа стін із “саману”: їх закидали розчином глини (три частини) й піску (одна частина) і, повторивши процедуру два рази, вигладжували, а потім “піскували” (село Лісківці).

У Рогізному оздоблення стін чи стелі способом “набивання піску щіткою” вважають новішим (тут таку стіну називають “раповочкою”). У Тинній, Прилужному і Рогізному стіни ще досить часто білили “білою” глиною, в інших населених пунктах дослідженого регіону вже від давніх часів з цією метою застосовували вапно. У Дерев’янах до вапна додавали трохи попелу із паленої верби. Іноді тильну стіну білили жовтою глиною (село Голозубинці). Щітки, які використовували для побілки, виготовляли з проса, а в Рогізному брали навіть дрібненьку “лежущу траву”, що росте в посадках.

У подільському житлі долівка завжди була глинобитною. На обстеженій території, як і скрізь на теренах Поділля, долівку називають “землею”. Тут виявлено два відмінні варіанти влаштування долівки (один з них відомий і поза межами Поділля, в інших регіонах України). Зокрема, “землю” розкопували, добре вирівнювали (при потребі дещо підсипали) і вбивали дерев’яною “колодкою”, постійно поливаючи її водою. Долівка вважалася вбитою, якщо на поверхні появлялися краплі води. Зверху її вкривали нетовстим (0,1 м) шаром досить в’язкої “виправи”, яку становили глина і добре висіяна полови́а (села Говори, Тинна, Дерев’яни). Для кращої в’язкості могли ще додавати “гімняка”. Подекуди (села Лісківці, Глібів) напередодні “виправи” вкладали ще шар глини, вимішаної із “триною”, січкою соломи. Зверху долівку змащували (“гладили”) досить рідким розчином глини й “гімняка”.

У ряді сіл існував звичай влаштовувати долівку з глиносолом’яних вальків (села Гринчук, Рогізна, Волоське, Прилужне). Тоді спершу також розкопували поверхню землі, добре її вирівнювали, зволожували і вбивали. Потім накладали шар “коротких вальків” (село Гринчук) чи “балабухів”, утрамбовували їх і

залишали на один–два тижні сохнути. Після висихання долівку “виправляли” розчином глини, полови і “коняка”, іноді – лише глиною з “коняком” (у пропорції один до одного). Перед застосуванням розчин два–три дні вистоювали (село Рогізна). У Прилужному долівку з “вальків” спершу вирівнювали глиною, вимішаною з половиною, а вже відтак “гладили” її глиною з “коняком”. Одно- чи двошарова “валькована” долівка відома і в інших місцевостях Поділля, а також на Буковині⁸⁰.

При подільських житлах завжди влаштовували “приспи”, які були своєрідним продовженням стін. У минулому “приспи” оточували всю будівлю. Робили їх високими і широкими (0,5×0,5 м), переважно використовуючи лише глину, тобто без жодних дощатих чи виплетених підпорок. У селі Дерев’яни іноді викладали їх з “камінців” і вигладжували глиною. “Приспи” виконували передовсім теплоізоляційну функцію: захищали нижню частину стін від проникнення в хату холодного повітря.

Поодинокі згадки про застосування глиносолом’яних вальків для виготовлення предметів житлового інтер’єру походять з терену Кам’янець-Подільського району (село Дерев’яни)⁸¹. До речі, на Тернопільщині (село Білозірка Лановецького району) та на території сусідньої Буковини (села Ленківці Кельменецького, Поляна, Городок, Чепониси Хотинського районів Чернівецької області) було віднайдено глиновальковані лежанку-постіль і підвищення-лави, глинобитний та виплетений з лози й обліплений глиною мисник, аналогічної конструкції двері на масивному каркасі тощо⁸².

Отже, в другій половині XIX – на початку XX ст. на півдні Поділля побутували житла каркасної, безкаркасної (монолітної) та зрубної конструкцій. Наскільки зрубні будівлі цього часу пов’язані з аналогічним будівництвом тут ще в ранньослов’янську чи княжу добу поки що судити не доводиться. Цілком можливо, що застосування відповідної техніки в XIX – на початку XX ст. на теренах Поділля обумовив зовнішній міграційний фактор. Дискусійним також залишається й питання про поширення в подолян жител монолітної конструкції, хоча окремі її варіанти мають тут щонайменше кількасотлітню традицію.

Житла каркасної конструкції другої половини XIX – початку XX ст. розповсюджені на території Поділля і загалом лісостепової частини України віддавна: саме вони, починаючи з XIV ст., поступово витісняють у населених пунктах регіону інші типи житлових споруд. Відтак для каркасних будівель притаманними є чимало архаїчних рис, які збереглися в реліктових формах конструктивних елементів і назвах. Стосується це, передусім, вкопаних у землю

---

⁸⁰ Якимович А. Використання глини в народному будівництві Буковини і Покуття (кінець XIX – початок XX ст.) // Народознавчі Зошити. 2001. № 3. С. 557; Якимович А. І., Радович Р. Б. Глина в народному будівництві Буковини та Західного Поділля. С. 229.

⁸¹ Записано в селі Дерев’яни 13. 06. 1995 р. від Івана Боратинського, 1913 р. народж.

⁸² Якимович Г. Використання глини в народному будівництві Буковини і Покуття. С. 557; Якимович А. І., Радович Р. Б. Глина в народному будівництві Буковини та Західного Поділля. С. 229.

сох, виконання певних конструктивних вузлів, валькованої долівки, деяких варіантів заповнення стін тощо. Також маємо поодинокі згадки про каркасно-вальковані елементи інтер'єру.

**TRADITIONAL HOUSING OF SOUTHERN PODILLYA UKRAINIANS
IN THE SECOND HALF OF THE XIXth – THE EARLY XXth
CENTURIES: CONSTRUCTION AND TECHNOLOGY ASPECT
(based on Khmelnytsky region material)**

Roman RADOVYCH

Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Historical Ethnology
15 Svobody avenue, Lviv 79000, Ukraine

For a long time, at least since the IIIrd – Vth centuries, on the territory of Podillya the log and wire-frame types of house wall constructions have coexisted. After the XIIIth century in the forest-steppe area log buildings started to replace wire-frame houses. That led to the wire-framed (pillar) walls prevalence by the second half of the XIXth through the beginning of the XXth century. Then on the territory of Southern Podillya the frames of the walls were based on pillars dug into the ground or set in stone, as well as *platvs* and *kryzhbants* (skewed crossbars attached to the pillars and beams). There were several constructional options for filling of the pillar walls. In general, they can be divided into three groups: “dylovana hut”, “valkovana hut” and “horodzhenia (gated) hut”. Along with these, one could find housing of frameless (monolithic) and blockhouse structures.

Key words: Podillya, traditional housing, frame dwelling, frame, pillar, log.

**ТРАДИЦИОННОЕ ЖИЛЬЕ
УКРАИНЦЕВ ЮЖНОГО ПОДОЛЬЯ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА:
КОНСТРУКТИВНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ
(по материалам из Хмельницкой области)**

Роман РАДОВИЧ

Институт народоведения НАН Украины, отдел исторической этнологии
проспект Свободы 15, Львов 79000, Украина

На территории Подолья уже издавна, по крайней мере с III–V вв., сосуществовали срубная и каркасная конструкции стен жилья. После XIII в. в лесостепной зоне срубное жилье начало вытеснять каркасное, в результате чего во второй половине XIX – начале XX вв. столбовая (каркасная) конструкция стен стала здесь преобладать. Тогда на территории южного Подолья основу стен каркасного жилища составляли столбы (“слупы”), вкопанные в землю или установленные на камнях, а также “платвы” (балки)

и “крижбанты” (косые ригели, прикрепленные к столбам и балкам). Бытовало несколько конструктивных вариантов заполнения стен каркасного жилья. В целом его можно разделить на три группы: “дилёваная хата”, “валькованая хата” и “городженая хата”. Наряду с ними встречаются жилища бескаркасной (монолитной) и срубной конструкций.

Ключевые слова: Подолье, традиционное жильё, каркасное жилище, каркас, столб, сруб.

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2007

Прийнята до друку 05.08.2010